

שואה 1

הייצוג המשתנה של השואה בזיכרון הקולקטיבי הישראלי

תחילה דיברו רק על לוחמי הגטאות הגיבורים. אחרי משפט אייכמן, הושם הדגש על המתים. היום, עומדים במרכז – השרידים. שלושה שלבים בהתפתחות הזיכרון הקולקטיבי הישראלי בנושא השואה. ד"ר עידית גיל, מרכזת קורסים בלימודי דמוקרטיה באוניברסיטה הפתוחה, בדקה את ההבדלים ביניהם ואת המשמעות שהוענקה לשואה בכל שלב ושלב, על פי צרכיה המשתנים של החברה הישראלית

היהודי בגלות. מבחינה זו, השואה היא שיאה של הגלות. זו ההשפלה האולטימטיבית, כמו שהיא הפוגרום האולטימטיבי. כמוכן שעל רקע זה, מדינת ישראל מרגישה צורך לרומם את מורדי הגיטאות, שמבחינתה היו שומרי הכבוד היהודי הפגוע.

"כאשר האתוס הגדול הוא אתוס העצמאות והקוממיות – הגיבורים האלה, שלא הלכו כצאן לטבח, אלא נלחמו ובכרו הגנו והצילו את כבודם, הם בדיוק דמויות המופת הנחוצות. מה גם שמיתוסים מרגשים יותר כשהם מיתוסים של מוות. גם מבחינה זו התאימו לוחמי הגיטאות. הם דמויות שאפשר להזדהות איתן בתקופה זו – וזרען אפשר ליצור קשר טוב – ומועיל – עם העבר.

"משפט אייכמן משנה את התמונה. המשפט היה כמובן צעד יזום, שכן גוריון נקט בו משיקולים פוליטיים די שקופים. ברבות השנים היו שטענו שכן גוריון יזם את המשפט כיוון שחש שזכר השואה הולך ומתאדה וקם בישראל דור שאינו זוכר ואינו מתעניין בשואה. לכן, כדי להזכיר את מה שהתחיל להיות כבר בגדר נשכחות – הוא ארגן את המשפט.

"האמת היא, כמובן, אחרת. בן גוריון לא התרשם מהשואה. הוא מעולם לא ביקר ב'יד ושם'. פרשת קסטנר, שכל כך הסעירה את הציבוריות הישראלית וכן גוריון כלל לא התייחס אליה בזמן התרחשותה, היא כנראה שהשפיעה עליו והביאה אותו לתפוס את אייכמן ולהביא אותו למשפט בישראל. בסוף שנות ה-50, בן גוריון חש שכוחו הפוליטי מתערער – והעריך שעריכת משפט בנושא שיש לגביו קונצנזוס כל כך רחב, יביא לכך שכל העם יעמוד שוב מאחוריו.

המתים במרכז משפט אייכמן

"אלא שמרגע שהמשפט יצא לדרך, הוא חרג מהר מאוד מכל מסגרת של 'הצגה פוליטית'. זו היתה חוויה לאומית מטלטלת – ששינתה את יחסה של החברה בישראל אל נושא השואה, וקודם כל העלתה אל קידמת הבמה גיבורים חדשים. הגיבורים החדשים הם המתים. ששת המיליונים. כל המשפט נעשה כדי לתת במה למתים. זה מתחיל כמובן עם נאומו של האזנר, היועץ המשפטי לממשלה ששימש כקטיגור במשפט, שפותח באמירה – 'במקום בו אני עומד לפניכם, שופטי ישראל, ללמד קטגוריה על אדולף אייכמן, אינני עומד יחיד. עמדי ניצבים כאן בשעה זו שישה מיליון קטגורים' – ונמשך עם המספר הגדול של העדויות. העדים הם כמעט כולם ניצולים – ומשפט אייכמן הוא המקום

מאמר שכתבה ד"ר עידית גיל – מהמחלקה לסוציולוגיה, למדע המדינה ולתקשורת באוניברסיטה הפתוחה – על הדרך שבה מלמדים את נושא השואה בבתי ספר, הביא אותה אל העיסוק בנושא הזיכרון הקולקטיבי. התוצאה היתה – מחקר מאלף על השתנות תפישת השואה בזיכרון הקולקטיבי הישראלי.

"הזיכרון הקולקטיבי", אומרת ד"ר גיל, "הוא הדרך שבה חברה מטפלת בעברה, משנה את המבט שלה עליו ולשה אותו לישא חדשה, כדי להבליט את הייחוד שלה כחברה ולתת משמעות לקיומה. ההבדל שבין הזיכרון הקולקטיבי להיסטוריה הוא שבעוד שההיסטוריה מנסה להבין את העבר – הזיכרון הקולקטיבי מנסה לשמר אותו. השימור הזה יוצר המשכיות בין העבר להווה, המשכיות שהיא חיונית ליצירת זהות. ההיסטוריה חוקרת עובדות – הזיכרון הקולקטיבי מטפל בסמלים, כמו בגיבורים, ובמשמעויות המוענקות לאירועים שקרו. בעוד שהעובדות בדרך כלל לא משתנות, הזיכרון הקולקטיבי משתנה, כי הדגשים משתנים, בהתאם לצרכיה של החברה באותו שלב".

בנושא השואה, אובחנו כבר מזמן שלושה שלבים שונים בהתפתחות/השתנות הזיכרון הקולקטיבי הישראלי. השלב הראשון הוא מהקמת המדינה ועד למשפט אייכמן, בשנת 1961, השלב השני נמשך מהמשפט ועד לסוף שנות ה-70 ותחילת שנות ה-80, והשלב השלישי – מאז ועד ימינו.

למה רצה בן גוריון את משפט אייכמן?

ד"ר גיל: "ההבחנה בין שלושת השלבים היתה קיימת – אבל משום מה איש לא טיפל בשוני שבין שלושת השלבים בדרך זהויה הגיבורים בכל שלב ושלב, בהתייחסות השונה אל השואה ובמשמעות שהוענקה לה בכל שלב ושלב – או בהתייחסות השונה אל הנאצים. את השוני הזה ביקשתי לחקור".

נתחיל עם הגיבורים.

ד"ר גיל: "הזיכרון הקולקטיבי בא לשרת מטרות לאומיות – והגיבורים הם אחד הייצוגים של המטרות האלה. בתקופה הראשונה – הגיבורים הם לוחמי מרד הגטאות והפרטיזנים. אנחנו מדברים על התקופה שבה קמה המדינה. מלחמת העצמאות כונתה מלחמת הקוממיות כדי להבליט את יסוד הגאווה החדשה שיכול היה העם היהודי לחוש עם חידוש ממלכתיותו. הציונות מדגישה את עניין הגאווה הלאומית, תוך הטעמת הניגוד שבינה למצבי ההשפלה שבהם היה נתון

שואה 2 שואה 3

גיבורי השלב הראשון: מורדי גטו ורשה (אימג'בנק ישראל - גטי אימג'ס)

שבה בתקופת ההמתנה והמצור, זכרון השואה היה חריף מאוד והתחושה היתה של איום קיומי חוזר - וכמובן, מלחמת יום הכיפורים, כאשר שר הביטחון עצמו, משה דיין, נכנס לפאניקה ודיבר על חורבן הבית השלישי. אחרי מלחמת ששת הימים מתחיל הדיון בסוגיית הגבולות - והשואה, שהפכה סמל לסכנת ההשמדה של יהודים, מככבת בגאומים ובפרסומים של חסידי ארץ ישראל השלמה. אלה משתמשים בשואה כדי להצדיק את תביעתם לסיפוח השטחים, כי מה שקרה ליהודים בשואה קרה כי לא היתה להם טריטוריה. גבולות הקו הירוק מוצגים כגבולות צרים ומחניקים של גטו. אם נחזיר את השטחים - שוב נהיה בגטו, נתונים לחסדי האויבים.

הראשון שבו החברה בישראל מאזינה להם ומקשיבה לסיפוריהם - אבל הניצולים הם רק אמצעי. הגיבורים האמיתיים הם המתים. רוב העדויות עוסקות במוות, איך אנשים נרצחו, נטבחו, הומתו - ולא באופן שבו עלה בידיהם של הניצולים להינצל."

כי המשפט היה על מכונת ההשמדה?

ד"ר גיל: "כן, בהחלט. על זה שמים את הדגש, על ההשמדה, על מה שעשו לנו - כי זה הנושא שמאחד את העם. דוגמא לכך הוא אחד העדים במשפט - איש בשם שמעון סרבניק, שהיה איש הזונדר קומדנו במחנה ההשמדה חלמנו. תפקידו היה להוציא את הגופות ממשאיות הגזים. הוא היה אז בן 13 וחצי בסך הכל - והוא שרד. הוא עמד זמן רב על דוכן העדים ולא נשאל אפילו פעם אחת - איך שרדת? איך הצלחת להישאר בחיים? שואלים אותו פרטי פרטים על התפקיד שמילא, על אורך השלשלאות שבהן השתמשו ואיך בדיוק הוציאו את הגופות. כי זה כל מה שעניין במשפט אייכמן - המתים.

"אותו איש, שמעון סרבניק, מופיע בתחילת הסרט 'שואה' של קלוד לנצמן - ופתאום הוא אדם אחר לגמרי. הוא מתחיל לספר איך בתור נער אהב לשיר - וכמה חייני היה כנער ויותר ממרמז, בדברים שהוא אומר ללנצמן, שאם הוא נשאר בחיים זה בזכות השירה ובזכות החינניות שלו. גם הכפריים מהסביבה זוכרים עד היום את השירה שלו, של הנער ההוא מהמחנה. ההסתכלות הזאת - השונה לחלוטין על אותו אדם,

שמעון סרבניק - מבטאת את כל ההבדל שבין השלב השני לשלב השלישי בהתפתחות הזיכרון הקולקטיבי הישראלי בנושא השואה. השלב השני עוסק, בצל משפט אייכמן, במתים - בקורבנות ובהשמדה. מופיעים אינספור ספרי זיכרון על הקהילות השונות שנכחדו. 'יד ושם' של אותן שנים משמש לאותה מטרה והוא אז לא יותר מאשר היכל של מוות. רק בשלב השלישי מועתק הפוקוס מהמתים אל החיים, לניצולים ומתחילים להתעניין בסיפורים האישיים שלהם."

למה ההתרכזות במתים משרתת את צרכי החברה הישראלית בשנות השלב השני?

ד"ר גיל: "אלה שנים שבהן מתפתחות בעיות ביטחון חמורות בארץ. ישראל עוברת שתי מלחמות - מלחמת ששת הימים,

שואה 2

גדעון האזנר, התובע במשפט אייכמן: השלב השני (לע"מ)

והיא מדברת על הבנליות של הרוע – אבל בארץ לא היו מוכנים בשום פנים לקבל את הגישה הזאת שלה. "מכיוון שהראייה של השואה מושפעת מתחושת החרדה הביטחונית האופפת את הקיום היהודי בישראל, הנאצים הם כמובן התגלמות האויב האולטימטיבי הרוצה את השמדתנו – ולכן אין פלא שיש זיהוי של הערבים עם הנאצים."

מה מאפיין את השלב השלישי?

ד"ר גיל: "בשלב השלישי מתחילים לדבר על החיים. הם הופכים לגיבורי השואה, במקום המתים. זה מתחיל כאמור בשנות ה-80 ונמשך עד היום, ובשלב הזה מעמידים את הבמה לרשות הניצולים. מספרים איך הם ניצלו, מראיינים אותם, מקשיבים להם, מתייחסים אליהם.

שינוי בעקבות סידרת טלוויזיה

"זה לא מפליא שרק עכשיו מדינת ישראל החליטה להסדיר את עניין הקצבה המגיעה להם. כי כשאתה מתחיל להתייחס אליהם כאל בני אדם – ולא כאל גיבורים, ובטח לא כאל מתים – צריך להתייחס גם אל הצרכים היומיומיים שלהם. "זה גם לא מקרה שמתחילים לקרוא להם שרידים – ולא ניצולים. בשלב הראשון – הכינוי המקובל היה 'שארית הפליטה', שזה כינוי קולקטיבי של ציבור חסר פנים אישיים. בשלב השני, הם כונו ניצולים – כינוי בעל צליל פסיבי. היום מדברים עליהם כעל שרידים, כלומר כאלה שעשו מעשים כדי שיוכלו לשרוד, גילו יוזמה, תושיה, אומץ, כוח סבל.

"השינוי התחיל עם סידרת הטלוויזיה 'שואה', סידרה אמריקאית, שבאה לשמש תשובה יהודית לסידרה האפרו-אמריקאית 'שורשים'. בסידרה הזאת – הוליוודית וטלוויזיונית-נוסחתית, ככל שהיתה – הוצגו לראשונה על המסך קורבנות השואה כבני אדם, כבני משפחה מודרנית לחלוטין, ולא בני כפרים או עיירות בפולין. כלומר, כאנשים שבקלות אפשר להזדהות איתם.

"התוצאה המיידית, החשובה של הסידרה הזאת היתה שקם פתאום רצון גדול לדבר על הניצולים ועם הניצולים על מה שהיה. המעבר הזה, מן המתים אל החיים – מורגש היטב בעיצובו של מוזיאון 'יד ושם' החדש, שבו יש היום לראשונה לא פחות מ-90 קטעי וידאו של ניצולים.

"אחרי הקרנת הסדרה 'שואה', הוקמה קרן מיוחדת ששמה לעצמה למטרה לאסוף עדויות של ניצולים – והמגמה הזאת התחזקה והתבססה עם סרט השואה של לנצמן, שהיה סרט על ניצולים, ולא רק על מתים – וכמובן עם המפעל האדיר של סטיבן ספילברג (שבעצמו עשה סרט על השואה, 'רשימת שינדלר', סרט שלא במקרה מספר על יהודים שניצלים), מפעל של גביית עדויות מן השרידים.

שואה גם בצפון אפריקה

"גם בהסתכלות על הנאצים יש שינוי, ובאותה מגמה של האנשה – של הפיכת ה'מושג' לפנים נבדלים, מובחנים. בהתחלה דיברו על הגרמנים – וזה הספיק. אחר כך דיברו על הנאצים. עכשיו מבחינים בין האס.אס לגסטאפו. התיאור והניתוח מדויקים יותר. בתקופה הראשונה היה צאן (לטבח) והנאצים היו עדר. בתקופה השלישית, היהודים הם כבר לא צאן והנאצים כבר לא עדר. יש שם אנשים ומנסים יותר להבין מה הניע אותם.

הערבים – הנאצים החדשים

"בעוד שבשלב הראשון האסוציאציה המיידית של השואה היתה השפלה, רמיסת כבוד האדם, הפיכת היהודי לאבק אדם – ובגלל זה חשוב היה להבליט את מורדי הגטאות – בשלב השני, שואה מתקשרת להשמדה פיסית, ולכן כל מצב של מתח ביטחוני וכל מצב של חרדה מקושרים מיד אל השואה. במקרה של רצח הספורטאים במינכן – זה כמעט התבקש, אבל זה מופיע גם בהקשר של מלחמת לבנון הראשונה והאינתיפאדה הראשונה.

"בשלב השני הזה עולה לשלטון מנחם בגין – שמרבה להזדקק בנאומיו לנושא השואה. זבולון המר, שר החינוך בממשלתו של בגין, מכניס את לימודי השואה כלימודי חובה בבתי הספר. זה המקצוע היחיד הנלמד בארץ משנת 1980-81 כמקצוע חובה, על פי חוק מיוחד שחוקקה הכנסת. הכל מתוך אותה גישה של עם במצור, המגייס את עצמו בעזרת הצעקה 'העיירה בוערת'.

הזכרת את ההבדלים שבין שני השלבים הראשונים במה שנוגע לדמויות המייצגות את השואה בכל שלב – ובמה שנוגע למשמעות המיוחדת לשואה. מה השוני בדרך שבה מתייחסים אל הנאצים?

ד"ר גיל: "בהתחלה הנאצים הם שטן. הם מפלצות, דמונים, לא שייכים בכלל לגזע האדם. זה מתחיל בפולמוס הציבורי בנושא השילומים. זה נמשך במשפט קסטנר, כאשר השופט בנימין הלוי – שהאשים את קסטנר בשיתוף פעולה עם הנאצים – אומר עליו שהוא 'מכר את נשמתו לשטן'. בימי משפט אייכמן, חנה ארנדט מציעה לראות בנאצים פקידי השמדה

שואה 3

ורשה: ניצולת שואה מספרת את סיפורה בפני קבוצה של צעירים מישראל. השלב השלישי (משה מילר - לע"מ)

השואה נוכחת בציבור רק כתוצאה מצעדים או אירועים רשמיים – חקיקת חוקי הנצחה, פולמוס השילומים, פרשת קסטנר ומשפט אייכמן. היא באה לביטוי בעיקר בוויכוחים פוליטיים. בתקופה השנייה – השלב הלאומי – השואה הופכת להיות חלק חשוב מן השיח התרבותי ובשלב השלישי היא כבר הרבה יותר עממית. היא נוכחת קבועה באמצעי התקשורת – לא רק ביום השואה, במערכת החינוך ובתרבות הפופולרית (כמו בשיירים של יהודה פוליקר ויעקב גלעד ובמערכונים של "החמישייה הקאמרית").

מנגד יש מאמץ גדול מאוד גם היום לשמור על ייחודה וחד־פעמיותה של השואה ולא להציג אותה כעוד ג'נוסייד.

ד"ר גיל: "נכון, בצד המגמה הזאת של ההומניזציה של השואה, שיכולה להדגיש גם את הפן האוניברסלי שלה – יש בהחלט ויכוח אם אפשר להשוות את השואה למקרים אחרים של רצח עם. כי ברור שאם אתה מדגיש את הפן האוניברסלי – ומציג אותה כג'נוסייד, גם אם גדול וחריג במיוחד – אתה הופך את הקטסטרופה הזאת לפחות ייחודית.

"אני מוצאת את עצמי בין שני הקצוות. אני בהחלט בעד הדגשת ההיבטים האוניברסליים ובעד הכללתה בקטגוריית הפשעים נגד האנושות, כמו מקרי הג'נוסייד האחרים – אבל אין גם ספק שהיא אכן תופעה חריגה וייחודית, עם קווים שאין בשום ג'נוסייד אחר. למשל, האופי התעשייתי של ההשמדה. או העובדה שאי אפשר היה להינצל ממנה. יש מקרים של טבח עם שבהם אתה יכול להציל את עצמך אם אתה בורח לארץ שכנה. בשואה, משלב מסוים לא היה ליהודים באירופה לאן לברוח. יש מקרים שבהם אם אתה מכופף את הראש מבחינה פוליטית, או מבחינת האמונה הדתית – אתה ניצל. בשואה – לא. הג'נוסייד ברואנדה הוא היחיד שמזכיר את השואה, כי רק שם השמידו עם – כעם, את בני הטוטסי. אבל גם שם לא היה התהליך השיטתי, המזווע, שמתחיל עם הגדרת מיהו יהודי, נמשך עם החרמת הרכוש, הכליאה בגטאות, הירי בבורות הירי, ההעברה למחנות עבודה ולמחנות ההשמדה – עד להשמדה הפיזית. התפתחות הדרגתית ואמצעי השמדה כה מגוונים קרו רק בשואה – וזה מה שעושה את התופעה הזאת באמת ייחודית וחריגה לחלוטין". ■

"אם אתה קובע שהם הם בני שטן – אתה בעצם משחרר אותם מן האחריות למעשיהם. מה הם יכולים לעשות? הם הרי לא בני אדם! איך תבוא אליהם בטענות? בעוד שב"ד ושם' הישן, של שנות ה־60 עד שנות ה־80, לא היו בכלל גרמנים כבני אדם, אלא רק כמפלצות, ב"ד ושם' החדש מראים את כינוסה של ועדת ואנזה. רואים אנשים מכובדים, שנראים מתורבתים מאוד, יושבים ומחליטים בכובד ראש על השמדת עם.

"השלב השלישי גם מרחיב את היריעה: השואה מפסיקה להיות שואת יהודי אירופה בלבד ומתחילים לדבר גם על שואת יהודי צפון אפריקה. גם שם שמו יהודים בגטאות, וגם משם נשלחו אנשים למחנות השמדה. הרחבת יריעה יש גם בצד של הרעים: מפסיקים להתעסק בגרמנים בלבד ומתחילים לטפל גם באחריותם של משתפי הפעולה – האוקראינים, הפולנים, הקרואטים. זו שוב אותה מגמה של אבחון וניתוח של משהו שקודם נראה כגוש מונוליטי, חסר פנים.

"מה שמסייע למגמה הזאת הוא השתרשות התפיסה הרב־תרבותית והמחקר ההיסטורי, המוכיח שהתמונה היא לא חד־ממדית. אגב, תוך כדי עבודת המחקר, מגלים תגליות לא נעימות – כמו זו שחשפה את מימדי שיתוף הפעולה של ההולנדים עם הנאצים ועם מנגנון ההשמדה שלהם. זאת, בניגוד לאמונה הרווחת על החיבה שרוחשים ההולנדים ליהודים. לאחרונה קראתי שמתחילים לערער גם על התייצבותם של הדנים לצד היהודים בזמן השואה, למרות מבצע ההצלה ההמוני, שבו הוברחו יהודי דנמרק לשוודיה.

ייחודיותה של השואה

"אולי בגלל המחקר, אבל כנראה שגם בגלל המרחק בזמן, ההסתכלות בשלב השלישי היא הסתכלות יותר רציונלית. אם בשלב השני החרדה זיהתה את השואה עם כיליון מוחלט, ולכן היא היתה כל כך מפחידה, בשלב הנוכחי השואה היא אסון נורא, שאפשר לשרוד אותו ומה שחשוב עוד יותר – אפשר להשתקם ממנו. עובדה היא שהיום משתמשים פתאום בצירוף 'שואה אקולוגית', בלי לחוש איזושהי אי נוחות של זילות המושג.

"בשלב השלישי ניתן לדבר על דמוקרטיזציה של השואה. בשלב הראשון, שאני קוראת לו השלב הצנטרליסטי־רשמי,